

KULTŪRINĖS PRIELAIIDOS DIRBANT SU SOCIALINĖS ATSKIRTIES GRUPĖMIS: REFLEKSIJOS GALIMYBĖS IR RIBOS

Doktorantė Rasa Erentaitė

Mykolo Romerio universitetas, Socialinės politikos fakultetas, Psichologijos katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
Telefonas (8 5) 271 4620
Elektroninis paštas rasae@mrni.eu

Pateiktas 2008 m. rugsėjo 11 d.

Parengta spausdinti 2008 m. gruodžio 10 d.

Santrauka

Šiame straipsnyje aptariama kultūrinių prielaidų reikšmė dirbant su socialinės atskirties grupėmis. Psichologai, socialiniai darbuotojai yra veikiami atitinkamai kultūrai būdingų prielaidų, nuostatų, elgesio normų. Tai gali sunkinti jų darbą su įvairioms socialinėms grupėms priklausančiais klientais, ypač su socialinės/kultūrinės atskirties grupėmis. Ši problema ypač aktuali žvelgiant iš platesnės multikultūralizmo perspektyvos, kuri, be rasės, etniškumo, religijos ar kalbos, apima ir tokias kultūrinės dimensijas kaip lytis, amžius, įgalumas, socialinė klasė, seksualinė tapatybė bei išsilavinimas. Straipsnyje aprašomi konkretūs pavyzdžiai, kai nereflektuojamos kultūrinės prielaidos veikia socialines ir psichologines paslaugas bei socialinę politiką. Pateikiami kultūrinių prielaidų įtaką aiškinantys teoriniai modeliai bei tyrimai, taip pat apžvelgiami multikultūrinę kompetenciją skatinantys veiksniai ir kultūrinių stereotipų kaitai, taikomi modeliai bei potenciali jų nauda ruošiantis darbu su socialinės atskirties grupėmis.

Pagrindinės sąvokos: kultūrinės prielaidos, multikultūrinė kompetencija, socialinė atskirtis.

Įžanga

Viešos diskusijos multikultūriškumo temomis rodo, jog Lietuvos visuomenė jaučiasi gana homogeniška ir neretai linkusi išlaikyti savo vienalytiškumą.¹ Tokiame kontekste gali kilti abejonės: kam Lietuvoje rūpintis kultūriniais skirtumais, jei turime mažą grupelę pabėgėlių, palyginti nedidelio imigracijos mastas, o ilgai čia gyvenančios tautinės mažumos jau seniai prisitaikiusios. Galbūt galėtume kultūrinių prielaidų reflektavimą bei multikultūrinės kompetencijos problemas palikti itin mišrioms visuomenėms, tokioms kaip JAV, kur praėjusio amžiaus antroje pusėje ir kilo multikultūrinės psichologijos, konsultavimo ir socialinio darbo tyrimų bei praktikos banga.

Tačiau ar iš tiesų įmanoma kalbėti apie kultūriškai vientisą visuomenę net tokioje nedidelėje ir iš pažiūros vienalytėje valstybėje kaip Lietuva? Atsakymas iš dalies priklauso nuo to, kokia multikultūralizmo samprata remsimės. Dažnai kalbant apie multikultūralizmą turimi galvoje su etniškumu, rase ir religija siejami ypatumai ir grupių skirtumai, bet tai gerokai susiaurintas multikultūralizmo supratimas. Plačiąja prasme multikultūralizmas apima rasės, etniškumo, kalbos, seksualinės tapatybės, lyties, amžiaus, įgalumo, socialinės klasės, išsilavinimo, religijos bei kitas kultūrinės dimensijas (American Psychological Association, 2002). Taikant platesniąją multikultūralizmo sampratą atsiskleidžia Lietuvos visuomenės heterogeniškumas. Nors makrokultūriniais kontrastais, susijusiais su etnine ar religine įvairove, Lietuva neprilygsta tokioms mišrioms visuomenėms, kaip JAV ar kosmopolitiški Vakarų Europos didmiesčiai, vis dėlto nėra pagrindo manyti, jog esame daug homogeniškesni pagal, pavyzdžiui, gyventojų amžiaus, klasės, seksualinės tapatybės ar įgalumo charakteristikas.

¹ Pavyzdžiui, žr. Donauskaitė Dž. „K. Žibas: imigrantų dar nepažįstame. Bet jau bijome“. Atgimimas. 2008. Nr. 27.

Homogeniškumo iliuziją Lietuvoje nuolat griaua viešai matomi ar sunkiau pastebimi įvykiai – nuo rasistinių išpuolių gatvėje iki kasdienės tam tikrų grupių diskriminacijos.² Socialinėje statistikoje bei sociologiniuose tyimuose atsispindi ir šalies visuomenės vertybių bei normų diferenciacija. Pavyzdžiui, Lietuva vadinama katalikišku kraštu, tuo tarpu didelės dalies gyventojų vertybės labiau primena sekuliarią poziciją (Žiliukaitė, 2007), o šalia kultūros pamatu laikomo santuokinio šeimos modelio aktyviai praktikuojamos ir kitos šeimos formos (Mitrikas, 2003). Apskritai kultūrų įvairovė, o ypač mikrokultūriniai skirtumai Lietuvoje tampa vis labiau matomi. Tai galima sieti ir su laisvo judėjimo Europos Sąjungoje įtaka, ir su aktyvia pastarojo dešimtmečio migracija, ypač grįžtamąja, informacinių technologijų plėtra, patiriant vakarietiškos kultūros įtaką – susiformavusias socialines tendencijas (pvz., vėlesni gimdymai, nesantuokinė partnerystė), taip pat nuolat Lietuvos visuomenėje gyvenančių socialinės atskirties grupių (pvz., neįgalųjų, homoseksualų) šiandienines pastangas užimti lygiavertę vietą visuomenėje.

Atsiskleidžiančios kultūrinės įvairovės sąlygomis itin aktuali profesionalų, dirbančių socialinį darbą bei teikiančių socialines ir psichologines paslaugas įvairioms visuomenės grupėms, pozicija. Socialiniai darbuotojai, psichologai, socialinės politikos formuotojai, kaip kultūrinės būtybės, yra veikiami kultūrinių nuostatų, elgesio normų, vertybių. Kokiais būdais jos formuoja profesionalų darbą su kultūriškai skirtingomis klientų grupėmis Lietuvoje? Kiek išlavintos šių sričių specialistų multikultūrinės kompetencijos? Norint išsamiai atsakyti į šiuos klausimus reikia specialių tyrimų – profesionalų darbo bei konkrečių socialinių projektų analizės multikultūriniu aspektu. Kol tokių studijų nėra, šiame straipsnyje apsiribojama siauresniu tikslu – išryškinti multikultūrinės perspektyvos aktualumą teikiant socialines ir psichologines paslaugas bei formuojant socialinę politiką Lietuvoje. Tam tikslui pasitelkiama mokslinės literatūros analizė, iliustracijai naudojama kitų šaltinių – teisės aktų, socialinių projektų, žiniasklaidos informacija. Tekste apžvelgiami užsienio šalių mokslinėje literatūroje pateikti kultūriniai psichologinio ir socialinio darbo aspektai, pristatomi multikultūrinės kompetencijos skatinimo būdai. Straipsnyje daugiausiai remiamasi vienos iš kultūrinių prielaidų sričių – lytiškumo sampratos įtaka darbu su socialinės atskirties grupėmis.

Kultūrinio (ne)jautrumo tyrimai ir teoriniai aiškinimai

Stebint visuomenės heterogeniškumą, kultūrinių praktikų ir normų skirtumus kyla klausimas – kodėl vis dėlto ši įvairovė dažnai ignoruojama? Kaip atsitinka, jog apie konkrečią visuomenę linkstama kalbėti kaip apie vientisą darinį, neatsižvelgiant į daugybės socialinių-kultūrinių kategorijų kuriamus skirtumus?

Atsakant į šiuos klausimus galima remtis socialinės ir tarpkultūrinės psichologijos siūlomais teoriniais grupių ir kultūrinio suvokimo aiškinimais. Pagal Amerikos psichologų asociacijos (2002) apžvalgą, bene dažniausiai kultūrinio suvokimo analizei naudojamas teorinis modelis yra socialinės kategorizacijos teorija. Pagal šią teoriją, žmonės suvokia aplinkinius skirstydami juos į tam tikras grupes (kategorijas). Ypač svarbios individui vidinės grupės (t. y. tos, su kuriomis identifikuojamasi) ir išorinės grupės (*in-group* ir *out-group*) kategorijos. Nors savaime toks kategorizavimas nėra ydingas, pastebėta tam tikrų dėsningumų, susijusių su tarpkultūriniais komunikacijos, suvokimo bei kitais sunkumais. Kai kurie tyrimai atskleidė, jog vidinės ir išorinės grupių skirtumus linkstama sureikšminti, išryškinti, tuo tarpu savybės grupių viduje suvokiamos kaip homogeniškesnės, vidiniai skirtumai nureikšminami, nepastebimi, o vertinant ir renkantis prioritetas teikiamas vidinei grupei (American Psychological Association, 2002). Net ir tada, kai sąmoningai laikomasi egalitaristinių pažiūrų, vistiek linkstama nesąmoningai palaikyti stereotipinius teiginius įvairių išorinių grupių atžvilgiu, be to, stipriai besiidentifikuojantys su savo vidine grupe išsako ypač stereotipiskus išorinių grupių vertinimus ir yra mažiausiai linkę keisti nuomonę net esant prieštarigai informacijai (American Psychological Association, 2002).

Dar viena socialinės psichologijos sąvoka, naudinga aiškinant kultūrinių panašumų ir skirtumų suvokimą – klaidingo konsensuso (*false consensus bias*) modelis. Kai kurių tyrimų rezultatai rodo, kad socialinėje aplinkoje veikia tendencija sureikšminti savo pažiūrų, įsitikinimų, vertybių, kitų charakteristikų tipiskumą – manoma, kad tai, kas būdinga pačiam(-iai), būdinga ir platesnei grupei ar apskritai visuomenei (Krueger, Clement, 1994). Klaidingo konsensuso samprata gali būti naudinga aiškinant nepagrįstai suvokiamą visuomenės homogeniškumą, o kartu ir kognityvinius procesus, užmaskuojančius dominuojančias kultūrinės prielaidas, paverčiančius jas „natūraliomis“ ir nereflektuojamomis.

² Pavyzdžiui, per 2007 m. Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba nagrinėjo skundus dėl šių diskriminacijos rūšių: lyties (43), etninės priklausomybės (23), seksualinės orientacijos (18), amžiaus (17), negalios (17), religijos bei įsitikinimų (4), seksualinio priekabiavimo (1). Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybos duomenys [žiūrėta 2008 05 15]. <<http://www.lygybe.lt/news.php?strid=1101&id=46900>>.

Ypač daug apie šiuos procesus galima pasakyti nesustojant ties vienos mokslo srities tyrimais, o taikant tarpdisciplininį požiūrį. Žvelgiant plačiau, bene svarbiausios nagrinėjamo reiškinio analizei yra kultūros ir kritinės studijos (*cultural studies, critical studies*), kurios atskleidė svarbų dėsningumą – dėl susiklosčiusių galios santykių vakarietiška baltųjų vidurinėsios klasės patriarchalinė kultūra pačių jos atstovų suvokiama kaip neutrali, kaip atskaitos taškas, nuo kurio matuojami kultūriniai „nukrypimai“. Tokia pozicija įtvirtinama ne tik tarpasmeniniu, tarpgrupiniu, bet ir instituciniu lygiu. Dėl šios tendencijos jau pats buvimas baltuoju (arba vyru, arba vidurinėsios klasės atstovu) maskuoja daugybę kitų kultūrinių-socialinių charakteristikų, paversdamas jas neutraliomis ir savaime suprantamomis (Frankenberg, 1994).

Bene dažniausiai literatūroje nagrinėjami tokie suvokto „neutralumo“ aspektai kaip etnocentriškumas, androcentriškumas, heteronormatyvumas. Pavyzdžiui, etnocentriškumas yra tendencija savo etninės grupės normas naudoti kaip kultūriškai neutralų standartą ir pagal jį vertinti kitų grupių charakteristikas (Berry, Poortinga, Segall, Dasen, 2002). Androcentriškumas – vyro dominuojama kultūra, kuri remiasi lyčių poliarizacijos (skirtingumo) ir biologinio esencializmo kultūrinėmis prielaidomis (Bem, 1993). Heterocentrizmas ar heteronormatyvumas – dar viena panaši tendencija, kai kultūriškai legiti muojama tik heteroseksuali lytinė orientacija, o nenormatyvinis seksualumas stigmatizuojamas (Israel, Selvidge, 2003; American Psychological Association, 2000). Psichologinėje literatūroje atskirai taip pat nagrinėjamos (nors rečiau) kultūrinės prielaidos, susijusios su amžiumi³, klase⁴ bei įgalumu, taip pat vis labiau akcentuojamos ne pavienės charakteristikos, o jų sąveika tam tikros kultūros kontekste (Salazar, 2006; Stanley, 2004; American Psychological Association, 2000).

Apskritai galima teigti, jog kultūrinės prielaidos yra neatsiejamos nuo kognityvinių procesų, socializacijos, tapatybės raidos ir nebūtinai yra problemiškos. Tačiau kai kurios jų, ypač jei nėra reflektuojamos, veda ne tik prie suprastinto, homogenizuoto visuomenės suvokimo bei vaizdavimo, bet ir prie daugybės stereotipų ar tokių reiškinių kaip seksizmas, eidžizmas, ksenofobija, rasizmas, homofobija ar klasinė diskriminacija. Ypač svarbu, kad net tas žinias, kuriomis remiasi socialinė praktika, t. y. mokslinius aiškinimus, sudėtinga atsieti nuo kultūrinių prielaidų – dėl pastarųjų refleksijos keitėsi ir tebekinta vyraujantis mokslo požiūris įvairiose srityse.⁵

Šiomis aplinkybėmis būtent multikultūralizmas kaip paradigma ar perspektyva gali suteikti tokioms disciplinoms ir praktinės veiklos sritims, kaip psichologija, socialinis darbas ir socialinė politika, naujas kritinės refleksijos galimybes. Ypač naudingos šiuo atžvilgiu platesnės multikultūralizmo sampratos, kurios į nagrinėjamų charakteristikų spektrą, be etninės, rasinės ir religinės tapatybės, įtraukia tokius svarbius kiekvienai kultūrai socialinius aspektus kaip lytis, amžius, socialinė klasė, seksualumas, įgalumas, nes visos šios kategorijos susijusios su panašiais socialinio konstravimo bei galios hierarchijos mechanizmais (Salazar, 2007; Ming Liu, 2005; Israel, Selvidge, 2003). Remiantis šiuo požiūriu, iš pirmo žvilgsnio vienalytes visuomenes galima nagrinėti kaip multikultūrinius darinius. Toks platus multikultūralizmo supratimas ypač aktualus kalbant apie tokias visuomenes kaip Lietuvos, kur dėl išorinių panašumų lengva nepastebėti vidinių kultūrinių skirtumų. Jei galima būtų kultūrinės prielaidas aktyviau įsisąmoninti, galbūt paaiškėtų, kad Lietuvos visuomenė yra gana multikultūrinė, su daugybe grupių, kurių skirtingos vertybės, įsitikinimai, tikslai, motyvai ir elgesio normos.

Multikultūriškumas ir socialinė atskirtis

Remiantis kritinėmis kultūros studijomis, kultūrinė įvairovė tampa problemiška dėl netolygaus galios, išteklių ir galimybių pasiskirstymo. Dominuojančios visuomenės grupės palaiko ir „natūralizuoja“ sau palankias kultūrinės ir socialines normas, o jų neatitinkantieji rizikuoja atsidurti „paraštėse“. Struktūriniu požiūriu socialinė atskirtis ir yra apibrėžiama per neatitiktį visuomenės socialinėms normoms ir lūkesčiams (Bražienė, Guščinskienė, 2004). Būtent struktūrinis socialinės atskirties apibrėžimas atskleidžia kultūrinių skirtumų ir socialinės atskirties ryšį – dominuojančios socialinės-kultūrinės normos ir prielaidos, ypač nereflektuojamos, sudaro sąlygas socialinei atskirčiai ir marginalizacijai.

³ Amerikos psichologų asociacija parengė „Gaires darbui su vyresnio amžiaus pacientais“ (Guidelines for Psychological Practice with Older Adults, APA, 2003 [žiūrėta 2008 05 02].

<http://www.apa.org/practice/Guidelines_for_Psychological_Practice_with_Older_Adults.pdf>.

⁴ Klasė minima kaip vėliausiai į multikultūriškumo sampratą psichologijoje įtraukta socialinė dimensija (Resources for the Inclusion of Social Class in Psychology Curricular, APA, 2008 [žiūrėta 2008 05 02]. <http://www.apa.org/pi/ses/final_report.pdf>.

⁵ Vienas ryškiausių tokių procesų pavyzdžių yra lyčių samprata. Pavyzdžiui, dėl geresnės kultūrinių prielaidų apie lytį refleksijos agresijos tyrimuose atsirado naujų duomenų apie lyties ir agresyvumo sąsajas, nes į juos buvo įtraukti instrumentai, matuojantys ne vien atvirai išreikštas, bet ir netiesiogines bei verbalines agresijos formas, todėl pradėjo kisti anksčiau vyravęs mokslo požiūris, jog moterų agresyvumo lygis žemas.

Kalbant apie darbą su socialinės atskirties grupėmis svarbu žinoti šį ryšį bei efektus, kuriuos sukelia priklausymas atskirties grupei. Pati „mažumos tapatybė“, apimanti poziciją tiek kultūrinės mažumos, tiek daugumos atžvilgiu, yra sudėtingas, įvairių faktorių veikiamas ir poveikį daugeliui individo vidinių procesų darantis reiškinys. Pavyzdžiui, mokymosi aplinkoje „mažumos grupei“ priklausančio individo gyvenimo patirtys turi įtakos tokiems faktoriams kaip savęs pristatymas, mokymosi ir bendradarbiavimo stilius, noras ieškoti pagalbos (American Psychological Association, 2002). Klinikinėje aplinkoje tai gali paveikti kliento bendravimo su psichologu, socialiniu darbuotoju ar konsultantu pobūdį – kaip pristatomi simptomai, kaip įprasminama liga, kokia motyvacija ieškoti pagalbos, koks socialinės pagalbos tinklas prieinamas, ar įmanomas nuoseklus gydymas (American Psychological Association, 2002; Shiang, Kjellander, Huang, Bogumill, 1998). Dėl to darbas su socialinės/ kultūrinės atskirties grupėmis reikalauja tam tikro jautrumo, kultūrinių prielaidų reflektavimo ir jų panaudojimo įgūdžių, kitaip tariant – multikultūrinės kompetencijos.

Kiek tokios kompetencijos ir kultūrinio jautrumo galima pastebėti analizuojant socialines ir psichologines paslaugas, socialinius projektus ir politiką Lietuvoje? Kadangi visų kultūrinių kategorijų čia apžvelgti neįmanoma, apsiribosime viena – lytiškumo sritimi. Sociologiniai tyrimai atskleidžia, jog kultūrinės lyčių sampratos Lietuvoje atkartoja patriarchalinius modelius (Maslauskaitė, 2004). Kaip rodo nuodugnesnė socialinės politikos analizė, šie įsitvirtinę patriarchaliniai modeliai tampa kliūtimi įgyvendinti socialinę atskirtį mažinančią gerovės politiką (Maslauskaitė, 2004). Atitinkamai dominuojančios kultūrinės lyčių sampratos gali veikti ir konkrečių socialinių ar psichologinių projektų bei paslaugų efektyvumą – verta paminėti keletą pavyzdžių, kurie galėtų būti susiję su nereflektuojamų kultūrinių prielaidų dėl lyties įtaka.

Kultūrinės prielaidos, susijusios su dominuojančia lyties samprata, ypač svarbios dirbant su seksualinės prievartos prieš moteris, jų seksualinio išnaudojimo problemomis. Šios srities projektuose daugiausiai dirbama su aukomis, o ne su seksualinių paslaugų klientais, suteneriais ar smurtautojais.⁶ Androcentriškoje, lytį biologiškai suvokiančioje kultūroje tiek seksualinė prievarta, tiek seksualinių paslaugų pirkimas aiškinami kaip „neišvengiami“, „prigimties“ determinuoti lyčių skirtumai – vyrų agresija, seksualiniai poreikiai ir jų tenkinimo būdai natūralizuojami ir normalizuojami. Tai, jog socialiniai projektai tokiu atveju dažniausiai užsiima pagalbos aukoms teikimu, o ne šių reiškinų prevencija tarp seksualinių paslaugų klientų, sutenerių ar smurtautojų, reprodukuoja androcentriškas kultūrinės prielaidas ir tarsi patvirtina, jog seksualinė agresija, prievarta ar išnaudojimas yra „natūralūs“, ne(pa)keičiami reiškiniai.

Su panašiom prielaidom susiję ir tai, kaip socialinių-psichologinių paslaugų projektuose traktuojama moteris. Keliose šalyse, tarp jų ir Lietuvoje, vykdytų prekybos žmonėmis prevencijos projektų analizė parodė, kad juose remiamasi moters-aukos koncepcija, kuri atsispindi tiek naudojamos vizualinėse priemonėse, tiek pačioje projektų logikoje (Andrijasevic, 2007). Atsisakydamos sustiprinančių koncepcijų šios socialinės programos dažniausiai pasitelkia seksualizuotus palaužtų moterų įvaizdžius bei globos retoriką. Moters-aukos logika paremtuose projektuose reprodukuojama patriarchalinė prielaida, jog moteris yra trapi, pažeidžiama ir todėl reikalinga „stipresniojo“ globos. Ypač tai pasakytina apie projektus jaunos merginoms, kur jos traktuojamos jei ne kaip aukos, tai bent kaip potencialios aukos ar rizikos grupės.

Ryškių nereflektuojamų kultūrinių prielaidų pavyzdžių galima rasti ir šeimos politikoje. Pavyzdžiui, viename lietuviškų teisės aktų šeimos stiprinimo tikslais rašoma, jog reikia „pertvarkyti sveikatos draudimo ir pensinio draudimo sistemas – motinų, auginančių vaikus namuose, įnašą į bendrąją gerovę prilyginti valstybės atlyginamam darbui“⁷. Šioje nuostatoje kalbama ne apie abiejų tėvų, o tik apie motinos darbo auginant vaikus prilyginimą atlyginamam darbui. Nereflektuojama tradicinė lyčių vaidmenų samprata atsakomybę už reprodukciją ir vaikų priežiūrą automatiškai perkelia moteriai – įgyvendinus tokią priemonę ši kultūrinė prielaida bus dar labiau įtvirtinta, kartu padidinant socialinę atskirtį lyties pagrindu.

Taip pat būtų galima paminėti dar pasitaikančius atvejus, kai veikiama kultūrinių lytiškumo prielaidų profesionalai patologizuoja homoseksualumą, nagrinėja jo, kaip „sutrikimo“, priežastis.⁸ Tuo tarpu JAV iš psichikos sutrikimų diagnostinio statistinio vadovo (DSM III) šis reiškinys išbrauktas jau dau-

⁶ Pavyzdžiui, iš visų pastaraisiais metais Lietuvoje vykdytų socialinių projektų prieš moterų išnaudojimą prostitucijos tikslais tik vienas buvo nukreiptas į sekso klientus – kampanija „Pirkti moterį – gėdinga“ [žiūrėta 2008 05 15] <<http://www.lygus.lt/ITC/news.php?id=772>>, nors teisinis požiūris į seksualinių paslaugų klientus Lietuvoje sugriežtėjo nuo 2005-ųjų vidurio, kai buvo įvesta administracinė atsakomybė net ir už neprievartinių seksualinių paslaugų pirkimą.

⁷ Nutarimas dėl valstybinės šeimos politikos koncepcijos patvirtinimo. Lietuvos Respublikos Seimo 2008 m. birželio 3 d. nutarimas Nr. X-1569 [žiūrėta 2008 06 15].

<http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=322152&p_query=%D0eimos%20politikos%20koncepcija&p_tr2=2>.

⁸ Pavyzdžiui, spaudoje galima rasti psichikos specialistų nuomonių, sugretinančių homoseksualumą su zoofilija ir nekrofilija (Sveikas žmogus. 2007. Nr. 9) arba teigiančių, jog homoseksualumas perduodamas šeimoje iš tėvų vaikams (Vakaro žinios. 2008 sausio mėn. 26 d.).

giau nei prieš du dešimtmečius (American Psychological Association, 2000). Toks nevienodas tos pačios srities specialistų požiūris į homoseksualumą gali būti siejamas tiek su skirtingų kultūrinių prielaidų įtaka, tiek su jų reflektavimo galimybėmis bei nevienodais multikultūrinės kompetencijos standartais.

Žvelgiant iš platesnės multikultūralizmo perspektyvos į darbą su socialinės atskirties grupėmis Lietuvoje galima būtų rasti ir daugiau pavyzdžių, kai įvairios kultūrinės prielaidos nėra reflektuojamos ir dėl to reprodukuojamos kaip „kultūriškai neutrali“ pozicija. Svarbu, jog tokia pozicija ne tik nesumažina socialinės atskirties, bet gali ir didinti ją tam tikrų grupių ar asmenų atžvilgiu.

Multikultūrinės kompetencijos lavinimas

Susipažinus su kultūrinių faktorių įtaką socialiniame bei psichologiniame darbe analizuojančia literatūra bei ją iliustruojančiais pavyzdžiais kyla klausimas – ką daryti, kad socialiniai projektai, paslaugos ir politika netaptų kultūrinių prielaidų ir stereotipų įkaltais? Kitaip tariant, kaip šių sričių specialistams lavinti multikultūrinę kompetenciją, reflektuoti savo kultūrinės prielaidas?

Remiantis tarpkultūrinės bei socialinės psichologijos literatūra, kultūrinėms prielaidoms ir stereotipų kaitai išryškinti gali būti taikomi trys modeliai: kontakto, informacinis bei psichodinaminis. Pirmasis reikštų didinti tarpkultūrinių kontaktų kiekį, antrasis – pateikti daugiau informacijos apie kultūrinius skirtumus, trečiasis – spręsti individualius psichologinius sunkumus, dėl kurių nepavyksta atsisakyti stereotipų ir diskriminacinių nuostatų (Berry et. al., 2002). Bene daugiausia tyrimuose nagrinėtas kontakto modelis – nors tyrimų rezultatai skirtingi, tačiau linkstama manyti, jog didesnis tarpkultūrinių kontaktų skaičius gali sumažinti vidinės grupės favoritizmą ir neigiamus vertinimus išorinės grupės atžvilgiu, jeigu kontakto metu individų statusas yra lygiavertiškas, o specialistas yra empatiškas ir geba pažvelgti iš kitos perspektyvos (American Psychological Association, 2002). Taip pat siūlomos tam tikros kognityvinės technikos, pavyzdžiui, sąmoningo perkategorizavimo strategijos, kai vietoj „mūsiškiai“ ir „jie“ vartojama kategorija „mes“ arba sąvokos pergrupuojamos taip, kad išorinės grupės nariai atsiduria vidinėje grupėje (American Psychological Association, 2002).

Kultūrinei kompetencijai lavinti yra sukurta nemažai specialių programų, parengta užsiėmimų metodikų tiek Europoje, tiek JAV. Pavyzdžiui, Amerikos psichologų asociacija yra parengusi gaires multikultūrinėms kompetencijoms lavinti dirbant su skirtingos etninės tapatybės, vyresnio amžiaus, ne-normatyvinės seksualinės orientacijos asmenimis, taip pat skirtingų socialinių klasių atstovais. Šie klausimai akcentuojami ir įvairiose Europos Sąjungos socialinėse programose, tokiose kaip „Veiklus jaunimas“, „Equal“ bei iniciatyvose „Visi skirtingi – visi lygūs“, „Europos kultūrų dialogo metai“ ir kt. ES finansuojamuose projektuose parengta daug specialių multikultūrinės kompetencijos lavinimo priemonių, pavyzdžiui, vien programos Salto-Youth interneto portale⁹ jų galima rasti daugiau kaip šimtą. Pasaulyje taip pat kuriamos tam tikros gairės, kaip turėtų atrodyti į kultūrinę įvairovę orientuotos socialinės paslaugos, pavyzdžiui, JAV sudarytas Multikultūrinio konsultavimo kompetencijų sąrašas (Miller et. al., 2007). Kai kurias šių programų ir rekomendacijų galima taikyti socialinių įstaigų darbuotojų tobulinimuisi, taip pat darbui su studentais. Galbūt daliai jų reikėtų specialios adaptacijos Lietuvoje teikiamų socialinių ir psichologinių paslaugų sąlygomis.

Skatinti reflektuoti savo kultūrinės prielaidas turėtų ir profesinių kompetencijų bei etikos nuostatos. Kai kurios profesionalų organizacijos, pavyzdžiui, JAV psichologų asociacija, jau paskelbė, jog dirbti su kultūriškai skirtingomis grupėmis neturint atitinkamų kultūrinių kompetencijų yra neetiška (Chae, Foley, Chae, 2006). Etikos kodeksai turėtų būti papildyti, užtikrinant kultūrinės įvairovės skatinimo ir lygių galimybių užtikrinimo nuostatas bei vertinimo kriterijus. Pavyzdžiui, Lietuvos psichologų etikos kodekse yra bendroji nuostata, jog „Pagal galimybes psichologai stengiasi būti jautrūs kultūriniam ir individualiems skirtumams, susijusiems su amžiumi, lytimi, rase, etnine priklausomybe, tautine kilme, religija, seksualine orientacija, negalia, kalba ir socialine bei ekonomine padėtimi“ (Lietuvos psichologų sąjunga, 1996), tačiau lieka neapibrėžta, kaip konkrečiai šios srities profesionalai galėtų vertinti ir tobulinti savo multikultūrinę kompetenciją.

Kai kurie autoriai pastebi, kad ypač svarbus multikultūrinei kompetencijai lavinti yra specialistų rengimo darbas, taip pat ir studijos universitete. Nustatyta, kad tiek dėstytojų išsakyti požiūriai ir elgesys, tiek bendroji institucijos politika kultūrinės įvairovės ir lygių galimybių klausimais turi įtakos studentų požiūriams (Miller et. al., 2007).

Yra nuomonių, jog vienos kultūrinės prielaidos gali būti lengviau reflektuojamos nei kitos. Pavyzdžiui, kai kurie tyrimai JAV rodo, kad ypač sunkiai įsisąmoninamos prielaidos, susijusios su ekonominiu statusu (klase) ir seksualine orientacija, o susiformavusios rasės ir lyties kultūrinės prielaidos

⁹ SALTO-YOUTH Resource Centres. <<http://www.salto-youth.net/toolbox>>.

yra lengviau reflektuojamos (Miller, Miller & Stull, 2007). Žinoma, šiuos duomenis interpretuoti galima tik konkrečiame kultūriniame kontekste, tačiau svarbu, kad vienoms kultūrinėms prielaidoms reflektuoti reikės daugiau pastangų nei kitoms.

Perfrazuojant Sandra L. Bem (1993), kultūrinės prielaidos, kurių nejučia laikomės, yra tarsi „kultūriniai akiniai“, per kuriuos žvelgiame į aplinką. Įsisažmoninti savo kultūrinės prielaidas reikėtų žvelgti ne per „kultūrinius akinius“, o į juos. Kultūrinių prielaidų refleksija leistų ne tik įsigilinti į kliento perspektyvą, suprasti, kaip socialinės/kultūrinės atskirties grupės jaučiasi visuomenėje bei artimiausioje aplinkoje, ir kokias pasekmes tai gali turėti konkrečiu atveju, bet ir suvokti savo, kaip specialisto, silpnąsias vietas. Įsisažmoninus savo kultūrinės prielaidas galima padėti jas atpažinti ir klientams ar tikslinėms grupėms. Taip galima pereiti nuo monolitinio ir esencialistinio kultūros suvokimo prie jautresnio, niuansiškesnio požiūrio į kultūrinius skirtumus, o kartu – kokybiškesnių socialinių bei psichologinių paslaugų, efektyvesnės politikos.

Išvados

Nereflektuojamos kultūrinės prielaidos veda prie suprastinto, homogenizuoto visuomenės suvokimo bei vaizdavimo, taip pat skatina tokius reiškinius kaip seksizmas, eidžizmas, ksenofobija, rasizmas, homofobija ar klasinė diskriminacija. Nereflektuojamos kultūrinės prielaidos daro poveikį ir teikiant socialines bei psichologines paslaugas, formuojant socialinę politiką. Ypač jautrus šiems poveikiams yra darbas su socialinės/kultūrinės atskirties grupėmis. Lietuvoje galima pastebėti nemažai pavyzdžių, kai socialiniuose projektuose ir politikoje kultūrinės prielaidos, pavyzdžiui, dėl lyties nėra reflektuojamos ir dėl to reprodukuojamos kaip „kultūriškai neutrali“ pozicija. Tokia pozicija ne tik nesumažina socialinės atskirties, bet ir ją didina tam tikrų grupių bei invidų atžvilgiu.

Norint efektyviau dirbti su įvairiomis visuomenės grupėmis bei neatsilikti nuo pasaulinių psichologijos, socialinio darbo ir socialinės politikos tendencijų svarbu integruoti multikultūralizmo perspektyvą į šias sritis. Ypač naudingos šiuo atžvilgiu platesnės multikultūralizmo sampratos, kurios apima ne tik etniškumą, rasę ir religiją, bet ir tokius svarbius kultūrinius-socialinius aspektus kaip lytis, amžius, klasė, seksualumas, įgalumas. Socialinė politika bei socialinės-psichologinės paslaugos, kurios ignoroja kultūrinį heterogeniškumą, turėtų būti peržiūrėtos ir atnaujintos. Šiame procese galima remtis turtinga užsienio šalių patirtimi, sukurtomis programomis bei gairėmis multikultūrinei kompetencijai lavinti, taip pat profesinėmis rekomendacijomis socialinio darbo, psichologijos specialistams ir studentams.

Literatūra

1. American Psychological Association. Guidelines on multicultural education, training, research, practice, and organizational change for psychologists. APA, 2002 <<http://www.apa.org/pi/multiculturalguidelines.pdf>> [žiūrėta 2008 05 02].
2. American Psychological Association. Professional practice guidelines for psychotherapy with lesbian, gay and bisexual clients. APA 2000 <<http://www.apa.org/pi/lgbcp/publications/guidelines.html>> [žiūrėta 2008 05 02].
3. Andrijasevic, R. Beautiful Dead Bodies. Gender Migration and Representation in anti-Trafficking Campaigns. *Feminist Review*. 2007, 86:24–44.
4. Bem, S. L. *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. New Haven, CT: Yale University Press, 1993.
5. Berry, J. W.; Poortinga, Y. H.; Segall, M. H.; Dasen, P. R. *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
6. Bražienė, R.; Guščinskienė, J. Socialinės atskirties modeliai Lietuvoje. *Filosofija*. Sociologija. 2004, Nr. 4, p. 50–56.
7. Chae, M. H.; Foley, P. F.; Chae, S. Y. Multicultural Competence and Training: An Ethical Responsibility. *Counseling & Clinical Psychology Journal*. 2006, 3 (2): 71–80.
8. Frankenberg, R. *White Women, Race Matters: the Social Construction of Whiteness*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
9. Israel, T.; Selvidge, M. D. Contributions of Multicultural Counseling to Counselor Competence with Lesbian, Gay and Bisexual Clients. *Journal of Multicultural Counseling & Development*. 2003, 31(2): 84–98.
10. Krueger, J.; Clement, R.W. The Truly False Consensus Effect: An Ineradicable and Egocentric Bias in Social Perception. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1994, 67(4): 596–610.
11. Lietuvos psichologų sąjunga. Etikos kodeksas. LPS, 1996. <<http://www.lps.vu.lt/index.php?id=kodeksas>> [žiūrėta 2008 05 02].
12. Maslauskaitė, A. Lytis, globa ir kultūriniai gerovės kapitalizmo barjerai Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiktumas*. 2004, 3 (14):39–51.

13. Miller, K. L.; Miller, S. M.; Stull, J.C. Predictors of Counselor Educators' Cultural Discriminatory Behaviors. *Journal of Counseling & Development*. 2007. Vol. 85.
14. Ming Liu, W. The Study of Men and Masculinity as an Important Multicultural Competency Consideration. *Journal of Clinical Psychology*. 2005, 61 (6): 685–697.
15. Mitrikas, A. A. Šeimos vertybių kaita: pagrindinės tendencijos ir bruožai. *Besivienijanti Europa*. Vilnius, 2003. P. 19–39.
16. Salazar, C. F. Conceptualizing Multiple Identities and Multiple Oppressions in Clients' Lives. *Counseling & Human Development*. 2006, 39(1). P. 1–18.
17. Shiang, J.; Kjellander, C.; Huang, K.; Bogumill, S. Developing Cultural Competency in Clinical Practice: Treatment Considerations for Chinese Cultural Groups in the United States. *Clinical Psychology: Science and Practice*. 1998, 5 (2): 182–210.
18. Stanley, J. L. Biracial Lesbian and Bisexual Women: Understanding Unique Aspects and Interactional Processes of Multiple Minority Identities. *Women & Therapy*. 2004, 27(1/2): 159–171.
19. Verkuyten, M.; de Wolf, A. Ethnic Minority Identity and Group Context: Self-Descriptions, Acculturation Attitudes and Group Evaluations in an Intra- and Intergroup situation. *European Journal of Social Psychology*. 2002, 32 (6): 781–800.
20. Žiliukaitė, R. Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių. *Sociologija: mintis ir veiksmai*. 2007, 1 (19): 116–130.

CULTURAL ASSUMPTIONS WORKING WITH SOCIALLY EXCLUDED GROUPS: POSSIBILITIES AND LIMITS FOR REFLECTION

Rasa Erentaitė

Mykolas Romeris University, Faculty of Social policy, Department of Psychology,
doctoral student.

Summary

This article discusses the significance of cultural assumptions in work with groups experiencing social exclusion. Psychologists, counselors and social workers, as cultural beings, hold certain cultural assumptions, attitudes and norms, which sometimes can impede their work with clients from diverse social and cultural backgrounds, especially from socially excluded groups. This problem, particularly if considered from the inclusive multicultural perspective, is relevant for a society like Lithuania - with high levels of perceived internal homogeneity. The article looks into particular examples, how unreflected cultural assumptions are reproduced in social and psychological services and policies. Theoretical models and research explaining the impact of cultural assumptions on assistance practices are reviewed. Models applied for developing multicultural competencies of professional social and psychological service providers are discussed.

Keywords: cultural assumptions, multicultural competencies, social exclusion.